

Коле Чашуле

РИСТО КРЛЕ – СЕЌАВАЊА

Почитувани,

Долго думав - и двој - што да одберам од сеќавањата за мојот Гроф, од богатството на моето повеќедецениско пријателство со него токму за денес. Сум запишал и објавил многу, не би сакал да се повторам.

Одбирам затоа друга врвца.

Проверката и препрочитот на запишаното и објавеното од мене покажаа дека во тој одбир од записи сум му се оддолжил, на мојот Гроф и на нашето неповторливо пријателство, само еден дел. Дека обврската - ако зајми сили и ум здравјето и не се окопитат годините - треба допрва да се доискаже.

И тогаш, среде самиот препрочит, за кој словам, ми се обзнани кренат прст на предупред кој побара да се одбегне стапицата денешниов мој исказ да се преточи во пригодност, во панихидна рутина, а најмалку да се изрече со ектениска дикција, која никако не му прилега токму нему - на мојот Гроф, Ристо Крле.

Затоа, ќе ја замолам Вашата добрина:

Ако сега се отвори вратана и внатре влезе еден човек со лачени, прва облека, чевли, во утелеисан костум, со беспрекорно врзана вратоврска - и тоа пеперутка! - човек бледолик, низичок во растот, брзочекорлив, со внимателно местена шапка на главата, ако седне ене онде, во првиот ред, ако се загледа не пред себеси, како што му беше навикот, туку право во вас, ако го одложи за денес неговиот прикажат тик да ги поткрева рамениците и да поткашлува, знајте дека е тој, самиот Ристо Крле, мојот Гроф, и дека е дојден Вам - токму така, Вам - да Ви ја честита неговата прва стогодишнина.

Тој нема да Ви рече ништо зашто е таков: тивок и повлечен. Тоа што треба, Вие сами ќе си го изречете себеси.

Затоа не чекајте од мене преповторно да Ви раскажувам за струшкиот чевлар кој напишал пиеса што одгласила во најтиражните тогашни весници, ни за тоа како го сретнав вчудоневиден првиот пат во Струга, уште помалку за тоа дека таа негова прва пиеса се нашла, како чудо, дури и на сцената на тогашниот театар во Скопје, не. Некои од Вас - а верувам и сите - го знаат тоа и подобро од мене.

Впрочем, што и да се обидам ќе остане далеку од висините на неговата Автобиографија. Денеска одбирам да зборувам за нешто околу кое - кога е во прашање мојот Гроф - виновно сме тале и таиме.... за нашите неправди кон него. Токму така.

Токму така: за тоа како сме го потурнувале, какви неправди сме му нуделе како одвет на неговата добрина и добра мисла.

И другите, но и ние блиските!

Најнапред за оние малоградските чаршиски зависти и суети кои окопитено одбиваа да го прифатат како писател. А како вистински - никако!

Потем за оние тескобни години кои го сведуваа мојот Гроф на потурнатик од сцената затоа што одбил да се откаже од јазикот на своите пиеси. И на крај за оние безумни години во кои тој остана потурнатик дури и во слободата за неговиот народ и јазик.

Мислам на годините во кои - без ни намек за негов грев - мојот Гроф требаше да им отстапува место на разнородните агитки од збрзано увезената репертоарна мода, кои моравме, макар и одбивни, да ги прегримиме сите ние... па неговата пиеса „Парите се отепувачка“ да се појави и заседне за навек на македонската сцена. Како едно од темелните драмски дела.

Го примија, молком, без да побараат прошка, кога веќе не можеше да го одбегнат.

Дојден на сцената, тој им даде непореклив одвет: и кој е и колку е неодминлив, наспроти суетите. И стари и нови.

Ухлебен во Радио Скопје - благодарение на Владо Малески, неговиот стружанец и почитувач - во сметководството на куќата, мојот Гроф помина низа години, во длабока сенка, додека некои од нас не се сетија да го приберат овде, во Друштвото на писателите, како секретар.

Најверојатно мнозината од вас го думаат мојот Гроф, заседнат долу во сутеренот на зградава исполнителен и трпелив, без одвет на сите гревови кон него - дури и од нас помладите - кои го сведуваа само на неговиот статус на делничен секретар и чиновник.

Многу пати имав заушено, а верувам и мнозина од Вас, дека нашата неукост, неправсаност го ранува, го боли, му го сече здивот, му го заврзува погледот за да не се одрони солзата, но и дека мојот Гроф ѝ одветува на таа неправда само со неговото поткашлување и тик со главата и рамениците.

Но ниту еднаш, ниту еднаш не насетив, не чув од него поплака или грд збор за некого.

Тогаш не го разбирав, најверојатно мојот табиет ми пречеше, но сега јасно гледам, знам дека имено, таков, замолчен сред окопите на неговата кроткост, добрина и добра мисла, тој го гледаше сето тоа одозгора, од над нас, како татко кој има, треба да има, сака да има срце да го разбере порекот на младите, на најсвоите, макар колку и да го боли... да разбере и да прости.

Доаѓавме кај него секакви: надуени и прчковци од тоа што сме сложиле песна или расказ, напати и со чувство дека морето ни е до глуждови, скавжени и подослепени од молскавиците на нашите пустопашни суети кој од кого е поголем, доаѓавме распашани, повеќепати дури и гушнати до безмера со пијачката, правевме се и сешто, водевме дури и ценгови, а тој, мојот Гроф, имаше и срце и разбирање и прошка за сето тоа.

Кога го напишав текстот „Еден невесел јубилеј“, во кој зборував имено за оваа потурнатост, тој благо ме укори дека не ми требало. Му ги думам зборовите: Со сила и пазарлак слава не се прави. Грда излегува таа и кусовечна.

Она што - токму при оваа размисла и споделба со Вас - ме потресува, од се најмногу, е неговата тивка и далекувидна упорност да се отстои себеси, својата литература. Наспроти се. Думам - кога стана јасна невеселата театарска безиднинска судбина на неговиот текст „Грофот Миливој“, по кој Ристо Крле делум и го доби од мене прекарот Гроф - думам велам, дека се обидов да заврзам разговор. Тој одмолчи доста, не пререче никому, не обвини никого, само ми врати дека луѓето, за жал дури и оние во театарот, не го прочитале како што треба неговиот текст. Останав и самиот, рече, со него на половина, не го доработив како што мислев и сакав, затоа што ме пресече имено тоа грдо читање. Мене, продолжи, не ме интересираше она што другите преосетливо го читаа, туку власта. Власта како таква. Власта како имела и губење на страните на светот. Или, пак, можеби се видоа себеси? Нејсе, додаде поткашлувајќи. Нека им е просто, текстот е напишан, а тоа е најважно.

И имаше право.

Денес неговиот Гроф Миливој кобнички се војва околу нас, умножен!

Таков кроток, ненаметлив, без јагма по слава, награди и титули, без и ронка помисла на завист кон другите, мојот Гроф го помина сиот свој пат и еве го сега пред Вас дојден како што веќе реков да Ви ја честита Вам, имено Вам - и на сите -неговата прва стогодишнина... и да Ве покани со својот благ поглед и со неговото прикажано поткашлување на следните!

Гледам дека ми праќа со погледот приговор дека сум одолжил. Има право, зашто приказната за мојот Гроф, Ристо Крле како за еден од темелните межници на нашата драма и театар - наспроти сите минати, сегашни и идни потурнувања и грди суети - е недораскажлива.

Затоа што ќе ја има додека пулсира и отстојува простумот на нашата литература, јазик и театар.

Инаку, мојот Гроф не би Ве канел на идните стогодишнини. Нели?

ЗА ФЕНОМЕНИТЕ СТРУГА И РИСТО КРЛЕ

Подолго време размислувам за феноменот Крле. И се прашам:

Може ли, воопшто, да се зборува, за феноменот Крле, а да не се отвори, претходно, посебна страница за феноменот Струга?

Во една друга пригода, зборувајќи за Владо Малески - Тале, јас потспомнав за тоа дека Струга, како ретко кој град во Македонија - во протег од, безмалку, век и половина - е постојано во фокусот на македонскиот интелектуален простум. Простум, кој го карактеризираат, го потврдуваат епохални личности, почнувајќи со Димитар и Константин Миладиновци па до денешниве, најмлади, книжевни автори. Струга е град во кој литературниот порив биле постојано жив, се обновувал од една генерација до друга, и се реализирал, афирмирал со писатели и дела од незаобиколна релеванција за македонската култура. Оттука и првиот извод:

Струшката книжевна традиција е нешто кое бара допрвашна темелна разработка и анализа.

Но, да се запрашаме, макар и вака, пригодно: Што го раѓа, обновува, ситуира, збогатува тој книжевен порив? тој континуитет на автори и дела? На што се должи? Што го инспирира и храни?

Гледана низ историјата (останувам на протегот од спомнатиот век и половина) Струга живее поминок кој е, пред се, - како впрочем во цела

Македонија - постојана борба да се преживее. Да се издржи ропството, тиранијата; да се отстојува своето струшкото, македонското, наспроти сите асимилации и изродувања; да се издржи вековното проклетство на сиромаштија; да се исчека да протатнат новите репризи на тектонските историски и општествени потреси, кои ги носат војните, окупациите, смените на окупаторите.

Сето тоа на простор кој Историјата го осудила да е граничен да е дел од периферијата на севкупната македонска територија. Простор постојано изложен на надворешни, главно етнички, јазични агресии. И црковни и световни. Притоа, простор народносно мозаичен. Крај, кого, згора на сето, во протег на времињата го сотираат ендемски болести. Крајбрежје гушната со својот Дрим, својата исконска љубов, утеха и убавина, својата непресушна сила и вера, пред која отстапиле дури и прелестите на Езерото. Град на богат вез од тесни, кривулести, - предизвикувачки како моминска заводничка прошедба -улицы, здружени, без малку гушнати, над кои прозорците си подаваат рака, а шепотот е општ здив.

Како ретко кој град Струга има богата и бурна градска историја традиција на градски живот, кого го красат, исповедаат, летописите, преданијата, легендите за низата најугледни фамилии, занаетчии, трговци, чии челници често странствуваат низ Балканот и Европа. Нејзината стамена, градска архитектура, обврзувала на ред и обноси, кои не им отстапувале ни на најградските и не слегувале од врвот на редот, почитта и етикецијата.

Достатно е да се препрочитаат бројните записи, да се преслушаат преданијата за струшките фамилијарни истории, особено оние кои му биле и останале врвно достоинство, белег, гордост и утеха на струшкиот градски живот, оние по кои останале легенди, па да се види дека и во најгрдите времиња на порази, поревања, кризи и бранови емиграции, па и повремени дезориентации, интегритетот на струшкиот живот, успевал да се одбрани. а интересот на Стружани за просвета и наука да не стивне, да не се предаде, да не се откаже.

Димитар Миладинов не прв и не е исклучок, сеедно што е врвот на оној струшки и македонски простум, кој не се мири со она што му се исправа како стапица, што му се спростира пред него како сопка и како проклетство.

Неговиот живот, и бунт, е исказ на оној македонски, струшки, немир кој фанатички бара просвета, наука, бара отворени очи и, над се, одговори на дилемите не само за своето време туку и за иднината. Одговори во кои ќе се бара, и најде, вистината за себеси и својот род.

Димитар Миладинов е првиот, кој - тргајќи од својата Струга ја открива и изодува, парадигматски, клучната врвица на извонредно сложеното, испреплетено, трагично, македонско себеистражување и себенаоѓање. Ја следи, секогаш под рака со ризикот да го загуби животот. Не само свој.

Ако се фрли, макар и попатен поглед, врз местата каде што тој дејствува, учителствува, немирнички, поттикнува, освестува, инспирира; местата каде што страшно, опсесивно, собира народни песни како најнесоборливи, најнепорекливи белези и докази на македонската јазична и поетска идентификација и богатство; местата каде води борба за триумф на славјанската себеидентификација на Македонецот, ќе се согледа/ потврди, непорекливо, дека просторот на неговото дејствување е - цела Македонија. Безмалку да нема клучен македонски град во кој не престојувал, учел и оставал неизбришлива трага Димитар Миладинов. Во кој не оставил семе од преродбенска мисла. Трага на неговиот немир. Од која, подоцна, се вдахновувале генерации, за да дорастат до императивот на национален ослободителен бунт. Да го издигнат до победоносност неговото мисловно и творечко востание. Неговиот орелски, преродбенски раст - што би рекол неговиот помлад брат Константин Миладинов - кого со вистинска почит го уважуваат безмалку сите балкански славјански меридијани, е таков што власта на Османлиската империја морала да го согледа како првостепена закана и опасност за нејзиното самодржавие. Извод од тоа било: таа да крене рака против него, како против нејзин најлут непријател. Да го искорне, да го погуби.

Повратното дејство на неговото дело - поддржано поетски од неговиот помлад брат, Константин Миладинов, од Прличев и Шапкарев и други - врз струшкиот живот, мисла и дарба, врз поривот да се памети, да се простуми и низ јазикот, низ пишаниот збор, литературата, бездруго било/е еден од клучните фактори кои го конституирале феноменот Струга. И се живи и денес.

Смртта на браќата Миладиновци, во цариградската зандана, без да имаат свест дека се еден до друг, дека умираат занданосани во два блиски кауши од истиот затвор, во претсмртните часови, кога најсилно пекаат еден по друг, и не знаат дека го издишуваат истиот последен издив едновременно, е достојна за перото на еден Софокле или Шекспир. Преданието за нив, за нивниот метеорски/светечки пат низ свеста на Македонецот, пренесувано од дом до дом, од генерација до генерација, од шепот до крик, израснало во своевидна идентификација со нив, како со свои, интимни, светци. Свезди водилки и инспираторски. Создала навик, традиција, пишаниот збор да се цени и одгледува.

Жртвата на браќата Миладиновци била/е затоа трајна инспирација. Еден вид аманет за струшките генерации, кој се почитува.

Тука некаде - најверојатно и низ преданијата раскажувани од Јаковче Крле и неговите разговорници, кардаши во муабетот и исповедта, низ нивната идентификација и гордост со делото на Браќата (додека ја дешифрирав, подготвував за објавување Автобиографијата од Ристо Крле) – ја согледав појдовната точка за она што, еве, сакам да го понудам како поттик за размисла за двата феномена од заглавјето.

Потем, за четворицата Струшки Книжевни Мускетари, но и за прекршните први децении на веков што заминува.

Мислата ми е дека, во духот на простумната мисловна и творечка традиција, наспоредно со Ристо Крле, безмалку едновременно, во Струга немирничат, творат, пишуваат, вљубенички обидуваат театар, уште редица други. Од неговата генерација ќе ги спомнам, денес, само Димитри Кочо, Петре Чакар - Гркот, Каваев...

Порив им е, на четворицата - независно од многуте што ги разликува и дели - да не се предадат, и како мисла и како паметење и како дарба; да не дозволат да ги голтне, сомеле, тињоса малоградската достага, поддржувана обемно и поткупно од окупаторите; да спречат да бидат асимилирани и мисловно и јазично; да испростумат и да не допуштат да им се обезличи, бе остаток интимата на националната идентификација. Да ја отстојат, да ја надвишат, да се соопштат свои!

Од посебен интерес за допрвашна размисла е тоа што, безмалку сите четворица, ја пригрнуваат драмската форма за свој главен исказ. Секој на свој начин. Што е, бездруго, и мошне показателен македонски феномен. Бидејќи театарот, сцената, драмската реч, се во македонскиот простум, безмалку, најефикасното, општоприфатено, оружје.

Бујниот, непокорен, горд, мисловно и темпераментно бушав, заинатен во своето достоинство, спрехавиот како мисла и дарба, Димитри Кочо создава обемен опус кој, и покрај мозаикот текстови, не доживува достоинствена театарска реализација. Сеедно што за него се знае, неговите ракописи се читаат, разгледуваат, анализираат, вреднуваат. Во неговото, но и во денешново време. Неговиот спор - кој е спор на дарбата со суровиот делник на животот - за кој имам и лични сознанија, е, над се, негова света борба за дочувување/одбрана на интегритетот. Неговиот, авторскиот, но, над се, и интегритетот на неговите ракописи.

Димитри Кочо кон нив се однесува како кон нешто свето. Не допушта туѓи раце - несмасно и отуѓено - да мешаат / мешетарат низ интимата на неговите ракописи, да ги сечат, кастрат, прекројуваат, домислуваат, приспособуваат, затоа што верува дека е тоа - свето татство. Претпоставува / одбира тие да останат негова интима, макар и никогаш недообзнанета, одошто да ги живее како грди, одродени од неговата замисла. Изнасилени. Туѓи.

Пргавиот, пак, вечно забрзан, немирен и во одот и дури преплив во зборот, Петре Чакар - Гркот се определува за двете наспoredни ролји: едната, известувач, хроничар, на Струга и, другата, писател. Долго време се слуша, знае, чита за Струга главно/само низ она што ќе го запише и објави, макар и како новинска вест, Петре Чакар. Не поминува настан во Струга а да не биде, според неговите изјави, запишан од неговото пргаво хроничарско перо. Писателот, пак, Петре Чакар - Гркот останува до денес, како дело, главно во неговата архива. Објект и предизвик за допрвашно откривање и разглед.

Идната обзнана на неговата хроника на Струга ќе го доискаже неговиот вистински раст.

Од друга страна, до изумувачка бизарност се спростира сказната/историјата на неговите односи со Ристо Крле. Нејзините амплитуди се протегаат од крајноста, која се познава и прераскажува како неразделност

во другарството и во младоста, до состојба на болна, заумна, алергија, нетрпеливост во годините кога обајцата брзаат кон крајот на животот. Инает, кој како неодгатнат аманет ни остави купови писма, белешки, изречни, аманетни, строги забрани до кога да не се објавуваат, кои се навистина бизарни сведоштва дека обајцата се инаетат и продолжуваат да војуваат и по нивната смрт.

Имено: Петре Чакар - Гркот е тој што ја лансира прв веста за струшкиот чевлар кој напишал драма и со тоа им го отвора патот на „Парите се отепувачка“ до класика, за да заврши како најупорен порекнувач, имено, на авторството на Ристо Крле во неговите драмски текстови.

Работејќи над избледените и одвај читливи страници на „Автобиографијата“, откривајќи ја ред по ред, јас изнајдов / доживеав најубедлив демант на тезата за „сомнителното авторство“ на Ристо Крле. Секоја страница од дешифрираниот ракопис, како што веќе и обзнанив, ме убедуваше во вистинската, конгенијална, дарба на авторот на записите. Во тоа дека тој е не само врвен, неспорен, класик во македонската драма, туку и најбогато надарен раскажувач и романсиер. Дешифрираниот текст со секоја нова страница се преместуваше од автобиографскиот контекст и кажување во сферата на романот, во високо вредната литература. Така и се дооформи и искажа на крајот. Завршувајќи ја работата на редакцијата, јас, најискрено, зажалив што Ристо Крле, среде привремената сурова и неправедна потурнатост, не се обидел, макар и како инает спроти неа, во прозата. Искрено зажалав што останал неотклонлив вљубеник во драмската форма. Што е, бездруго, дел од феноменот Ристо Крле.

Можеби, токму низ фактот, што, надвор од објавениот текст на „Автобиографијата“ останаа сурово цензурирани од фамилијата, аргументирани со плитки и малоградски објасненија - извонредно занимливи страници, (недостапни за редакција и покрај тоа што ги имав, во времето додека тој беше жив, читано) се искажува онаа трагична страна на феноменот Ристо Крле. Но, и на феноменот болна Струга, која и кога е голема, конгенијална, зазира од докрајната вистина за себеси.

Анастас Каваев, пак, е своевидната, нагласената, та дури и претенциозната, интелектуална, варијанта на оваа четворка - Струшки Книжевни

Мускетари. Постојано облечен во црно, пргав и, како другите, солидарен по раст со нив, загрижен за стаменоста на својот книжевен акцент, Каваев, главно, се оддалечува од Струга. Патува во светот, низ повеќе јазици, немирнички врз други меридијани, но, каде и да е, низ него се искажува некаква струшка варијанта. Струшкиот ген. На кој Струга му е есна. Безуморно пишува, писателствува, макар што, во многу, ја дели судбината на другите: неговото дело да е, се уште, главно, архивско благо.

Ристо Јаковчев Крле има подруг изминат пат. Судбина. И место.

По табиет, и ген, и тој е пргав. толку што од пргавоста се здобил дури и со тик. Секогаш е забрзан во одот, конте во облеката, во обноските, во шармот и особено во поводливата страст спрема убавината отспротива, Ристо Крле има/одбира свој пат и начин да го отстојува и брани својот човечки и авторски интегритет. Умее, стоички, да истрпи неправди, да прележи и излекува лузни, да и одмолчи на зависта. Да не се предаде. Затоа и доживува неговите текстови да заживеат на сцена, таму да се отстојуваат себеси, да им отпорничат на недугавите вреднување на критиката, на силниците во театрите, на зависливците. тој умее да војува притаено, со цврста вера дека времето, бездруго, работи за нив. За него. Што се докажа како повеќе од видовито.

Феноменот Ристо Крле, како и на тројцата Струшки Книжевни Мускетари, овде само попатно допрен, допрва ќе се растајнува. Кон него веќе се насочиле: новаа театролошка наука, методологија, новите автори и приоди, новите истражувања; кон него веќе се доближуваат/ пристапуваат оние кои пред себе го гледаат само текстот, неговата иманентна и вистинска вредност. Оние кои не ги оптоваруваат минатото, предубедувањата, недугавостите на зависта. Оние, кои допрва ќе го дооткријат феноменот и обзнанат. Заедно со темелната обзнана на феноменот Струга.

„Автобиографијата“, понатаму, богато ме дарува со увид, но и со порив за размисла во врска со тоа:

Кој е вистинскиот Ристо крле? Кои се длабините, тајните, заумните импулси и пребогати врвици на неговата дарба? Како патуваат тие низ неговата мисла и дарба: од нивното раѓање до реализацијата како текст на драмата? Колку е во нив она што е согледливо и одгатливо, а колку од него ќе остане тајна? Зашто, секое ново задлабочување во согледаното,

анализираното, само од себеси, барем во мојот опит, открива нови длабини, нови таинствени врвици и предизвици, кои обврзуваат имено со она што, низ нив, допрва се насетува. Во тој контекст, Ристо Крле постојано расте.

Кои се вистинските корени на неправдите што мораше да ги истрпи, мотивите кои го прогонија во децении потурнатост? Не се ли тие уште еден - парадигматски - исказ на судбината на македонскиот вистински писател?

И, на крај, сакам, потретено, да се прашам:

Не се сложува ли, пред сите нас - макар и само низ оваа попатна и пригодна размисла - неодбеглив аманет да се дорастајни: феноменот Струга:

Тој траен предизвик за повторена, потретена до недоброј, наша нова размисла? Како, зошто, според кој заумен код, имено Струга, Струшко како ретко кој македонски град, да е толку плодна, родовита со дарби, да има, да одгледува, обновува толку вредносно богат род на автори, кои во сите фази од нашата книжевна историја, еве, значат и отстојуваат како врвни вредности? Од најстарите до најмладите?

На што се должи, навистина, феноменот Струга, Струшко, имено во овие морничави, померени, дезориентирани, прохазарски македонски времиња и закани, да е меѓу тие кои предничат, војуваат, импресивен фонд од дарба, дела и автори, дури и пред градови како Охрид, Битола, Велес, Штип, Тетово, Куманово...? Да е феномен, кој - дури и во ова безхоризонтно време ја исповеда верата во простумната, јазична и национална, дарба на Македонија? Феномен, кој се легитимира со нови, нови, нови, непорекливи струшки дела и автори...

Ќе ми земе многу време и триж простор да ги набројувам!